

УДК 903.5(477.62)“634”(091)

Н. Р. Михайлова

ІСТОРІЯ І ТРАГЕДІЯ МАРІУПОЛЬСЬКОГО НЕОЛІТИЧНОГО МОГИЛЬНИКА

Портрет М. О. Макаренка роботи Б. К. Періха, із зібрання Національного художнього музею України (за: Горська 2022)

Вступ. Маріупольський неолітичний могильник був, на жаль, у минулому, одним із найвидатніших поховальних комплексів в Україні та Східній Європі. Завдяки звитяжній праці Миколи Макаренка унікальна за багатством і різноманітністю інвентарю пам'ятка була ретельно досліджена, матеріали опрацьовані й опубліковані. Один із корифеїв первісної археології А. Спіцин так обґрунтував наукову значущість давнього некрополя: «*Маріупольський могильник — вражаюче відкриття... До-*

© Н. Р. МИХАЙЛОВА, 2023

ведеться передивитися з нової точки зору усі наші давні культури» (Макаренко 1933).

Різним аспектам поховального обряду Маріупольського могильника присвячено праці українських і європейських дослідників. Завдяки зусиллям М. Макаренка було ретельно задокументовано колосальний матеріал некрополя. У рекордно стислі терміни була написана ґрунтовна монографія з численними фотографіями та ілюстраціями, розлогим резюме англійською мовою тощо (Макаренко 1933). А. Столяр докладно проаналізував поховальний обряд і стратиграфію могильника і виділив його як єдиний культурно-історичний комплекс (Столяр 1955). Н. Котова на основі поховального інвентарю Маріупольського могильника та інших поховальних комплексів маріупольського типу здійснила реконструкцію давнього поховального одягу (Котова 2010). Антропологічний склад і хронологію маріупольських могильників досліджували Д. Телегін, І. Потехіна, М. Ліллі (Telegin et al. 2002). Поховальний інвентар Маріупольського могильника, зокрема, персональний орнамент, вивчає Н. Михайлова (Михайлова 2019; 2020; Mikhailova 2020).

Пропонована стаття написана за доповіддю «Mariupol cemeteries 2022», підготовленою разом із О. Яневичем, яка була виголошена автором на Дев'ятому Всесвітньому Археологічному Конгресі в Празі, на Пленарній сесії «The special plenary on the Russian invasion of Ukraine». Цією доповіддю автор мала на меті привернути увагу світової археологічної спільноти до злочинного знищення унікальної археологічної пам'ятки — Маріупольського могильника, руйнації Маріупольського краєзнавчого музею і трагедії мешканців міста Маріуполь (Mikhailova, Yanevych 2022). Так само як і інші

виступи українських учасників Конгресу, цю доповідь аудиторія сприйняла дуже емоційно і схвально.

У цій статті матеріали доповіді доповнені документальними свідченнями знищення Маріупольського музею і участі російських археологів у його пограбуванні, а також фотографіями музею та експонатів до і після руйнації.

Передісторія відкриття. Маріупольський могильник було виявлено в околицях Маріуполя — українського міста на березі Азовського моря, яке має давню і славетну історію. Перше поселення на місці сучасного Маріуполя з'явилося в гирлі р. Кальміус ще у XVII ст.: «*За даними В. Пірка, на початку XVII ст. запорозькі козаки при гирлі Кальміусу на місці венеційсько-генуезького поселення Адомахи (Домахи) звели укріплений форпост Домаха*». З 1594 до 1768 рр. фортеця Домаха була центром Кальміуської паланки. Вона слугувала для захисту зимівників, промислів і шляхів сполучення запорізьких козаків від нападів кримських татар. Під прикриттям форпосту перебувало поселення Кальміуська слобода (Синяк 2020). На його місці 1778 р. розпочато будівництво повітового міста Павловськ. 1779 року імператриця Катерина II дарувала місту грамоту, яка обіцяла мешканцям, «переселенцям з Криму», які переважно були греками, привілеї й свободи. А 1780 р. була затверджена офіційна назва новоствореного міста Маріуполь. У XIX ст. до міста почали з'їжджатися також німці-меноніти, євреї, італійці. Головним прибутком міста була торгівля, зокрема — рибні промисли.

Від 1930 р. у Маріуполі розпочато амбітний проект — будівництво сталеливарного комплексу, який пізніше дістав назву Азовсталь. На півострові між Азовським морем і р. Кальміус, на місці будівництва доменної печі, заводський службовець археолог-аматор Г. Ф. Кравець помітив червону пляму, під якою виявлено людські кістки з незвичайним інвентарем. Він розповів про знахідку працівникам краєзнавчого музею, а ті звернулись до відомого археолога М. Макаренка.

Доля археолога. Доля Миколи Омеляновича Макаренка (1877—1938 рр.) виняткового за освітою, ерудицією та науковим доробком дослідника, склалася щасливо і трагічно. Велика родина волосного писаря Омеляна Макаренка, що походив із давнього козацького роду, мешкала в українському селі Москалівка Сумської губернії. Син Микола народився в багатодітній сім'ї 4 лютого 1877 р. Після закінчення гімназії юнак переїхав до Петербургу, де протягом 1900—1902 рр. навчався у Центральному училищі технічного малювання барона О. Штиглиця (Рудяченко 2023). Освіту продовжив у 1902—1905 рр., в Імператорському Санкт-Петербурзькому Археологічному інституті. Одноразом з навчанням Микола Омелянович розпочав роботу в Імператорському Ермітажі,

де за 16 років зробив кар'єру від асистента аж до помічника головного хранителя фондів. 1910 р. його обрано дійсним членом Російського археологічного товариства. Завдяки праці в Імператорському Ермітажі Микола Макаренко «...став музезнавцем високого класу, пізніше застосувавши свій багатий досвід роботи з археологічними та мистецькими колекціями для розвитку музейної справи в Україні» (Кухарчук 2018, с. 368).

Суспільне сум'яття і тотальна руйнація культури, спричинені Жовтневим переворотом і громадянською війною, 1919 р. спонукали вченого до повернення на Батьківщину. Невдовзі він обійняв посаду професора Української державної академії мистецтв і приват-доцента Київського університету на кафедрі археології, очолив секцію мистецтв Всеукраїнської академії наук, став дійсним членом Археологічної комісії України, пізніше ВУАК. Упродовж 1920—1925 рр. Микола Макаренко очолював музей Мистецтв ВУАН (Кухарчук 2018).

А вже 1924 р. М. Макаренко заарештували вперше. Суд над директором музею став початком запеклої боротьби радянської влади з українськими музеями. Миколу Омеляновича звільнили і вислали до Ромнів (Рудяченко 2023).

Другий процес проти М. Макаренка розпочався у жорстокіші 1930-ті рр. Фатальну роль у житті видатного науковця відіграв «Генеральний план забудови Києва», згідно з яким на місці Михайлівського златоверхого монастиря і Софії Київської в середині 1930-х рр. мав постати помпезний і страхітливий Урядовий центр (Рудяченко 2023). Микола Омелянович Макаренко мужньо розпочав боротьбу за духовний спадок Києва. У 1934 р. він виступив проти знесення Михайлівського монастиря. Писав сповнені відчаю листи і Постишеву, і Сталіну, і навіть звернувся до французьких комуністів. За це видатного археолога і музезнавця було заарештовано і восени 1934 р. заслано до селища Котлас Архангельської обл., хоча пізніше приговор було пом'якшено і змінено на заслання до Казані. Ще півтора роки Микола Омелянович і його дружина Анастасія Сергіївна могли займатися науковою роботою у Казанському Університеті та музеї. Але вже 1936 р. розпочалась нова серія арештів і приговорів за абсурдними звинуваченнями і 1938 р. у Новосибірську видатного українського вченого М. Макаренка було страчено (Рудяченко 2023). Утім, його мужність і зусилля не були марними — святиня українського народу, Софійський собор, був збережений для історії.

Розкопки Маріупольського могильника. До тих прикрих подій у Маріуполі розпочались виняткові за термінами виконання розкопки, які тривали з серпня до жовтня 1930 р. (фундамент домни мали закласти до ювілею Жовтневої революції). Археологи та робітники працювали

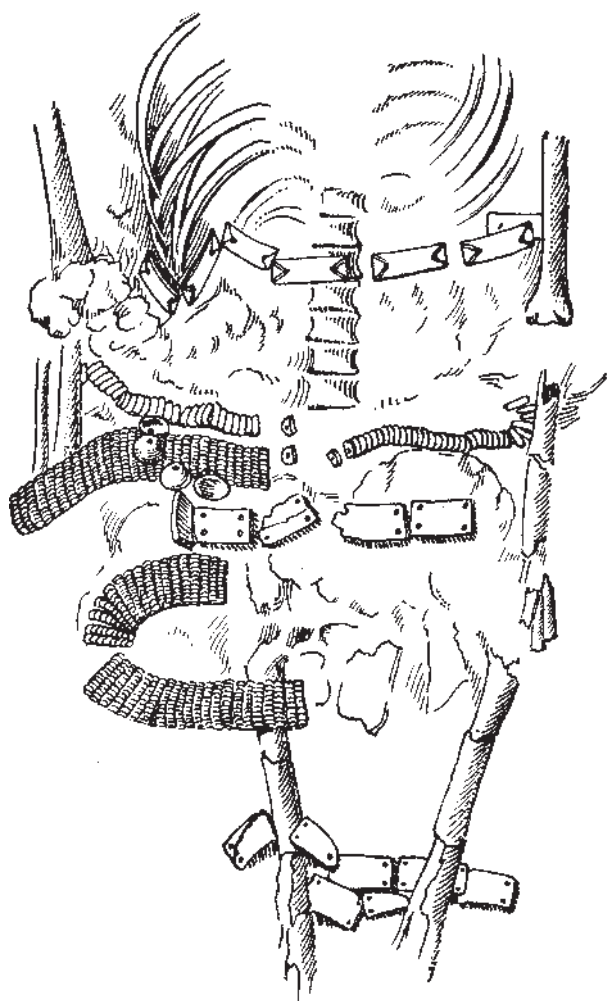

Рис. 1. Маріупольський могильник, поховання 44 (за: Макаренко 1933)

по 12 годин на добу без вихідних. Допомогала, як могла, міська влада й адміністрація Азовсталі. Звичайно ж, в розкопках брали участь співробітники музею. Така масова підтримка мала й зворотній бік. Микола Омелянович з добрим гумором розповідає про складнощі комунікації з місцевим населенням, а саме: «...велику зацікавленість, що виявило робітництво маріупольських заводів. Щодня на розкопи йшли й обступали місце могильника, що обгороджений був колючим дротом, тисячі робітників... Ці відвідини й великий натовп завдавали немало клопоту дослідному персоналові. Кожному хотілося взяти в руки ту річ, що тримав в руках його попередник кілька тисяч років тому. Часто доводилось чути від нас недовіру до такої глибини минулого. Часто чули ми розмову про те, що могильник наш є братська могила учасників Калкської битви. Траплялися ексцеси й неприємного характеру, але якось вони вже починають потрохи потопати, як у морі, в масі явищ ясних, світлих» (Макаренко 1933, с. 5).

Усі знайдені під час розкопок артефакти Микола Омелянович передав до Маріупольського краєзнавчого музею. Утім, стосунки дослідника

з музеєм склались напруженими, через що суттєво затрималась публікація книжки (Німенко 2008, с. 41).

1933 р. виключні за багатством матеріали поховання були опубліковані у фундаментальній монографії «Маріупольський могильник» (Макаренко 1933), наклад якої склав 2000 примірників. За якістю публікації, особливо ілюстративного матеріалу, книга випередила свій час, і не тільки на теренах Радянського Союзу. Вона передувала монументальним публікаціям французьких могильників Тев'єк та Хйодік (Requart 1937; 1954) і німецької пам'ятки Штельмоор (Rust 1943) Але до читача розкішне видання так і не надійшло. Після арешту М. Макаренка у 1934 р. наклад був вилучений і підлягав знищенню. Завдяки мужності одного зі співробітників Інституту археології тираж було збережено в підвальних приміщеннях установи. Під час Другої світової війни фашистські окупанти вивезли склад монографії. У повоєнні роки комісія, в складі якої працював І. Шовкопляс, розшукала книги у Прибалтиці й повернула до Інституту археології, але знову у «спеціальне» сховище на довгі роки (Німенко 2008).

Маріупольський могильник — унікальне надбання української археології. Поховальний комплекс являв собою смугу забарвленою вохрою глини, орієнтовану з півночі на південь, понад 2 м завширшки і 28 м завдовжки. Під час розкопок було досліджено 124 могили. Рештки людей утворювали багатоярусні скупчення. Скелети лежали в межах смуги паралельно між собою. Вони були орієнтовані у протилежних напрямках: за припущенням М. Макаренка, чоловічі кістяки лежали головою на схід, жіночі — на захід (Макаренко 1933, с. 16—17).

Поховання чоловіків, жінок, а також дітей мали унікально багатий і різноманітний поховальний інвентар (рис. 1). Там були просвердлені ікла кабана, різноманітні орнаментовані перфоровані пластинки з ікл кабана, намистини різної форми з кістки, мушель і геширу, кам'яні та кістяні підвіски, уламки орнаментованого музичного інструменту з пташиної кістки (флейти?), порфіритові булави (рис. 2), дві фігурки тварин із вепрячих ікл і вишукана порфіритова прикраса. Аналогів багатьом виробам не знайдено досі. Склад поховального інвентаря могильника був ідентичним як для дорослих, так і для дитячих поховань (рис. 3). Його однорідність вказує на єдність знакової системи суспільства, яке залишило могильник.

М. Макаренко так оцінив важливість знаходження такої сили прикрас: «А в той час численна кількість речей декоративного призначення свідчить, що людність мала можливість віддавати багато часу та своєї уваги виробництву речей надбудівного змісту та їх широкому вжитку. Очевидячки, для цього були відповідні економічні передумови і розвинена фізіологіч-

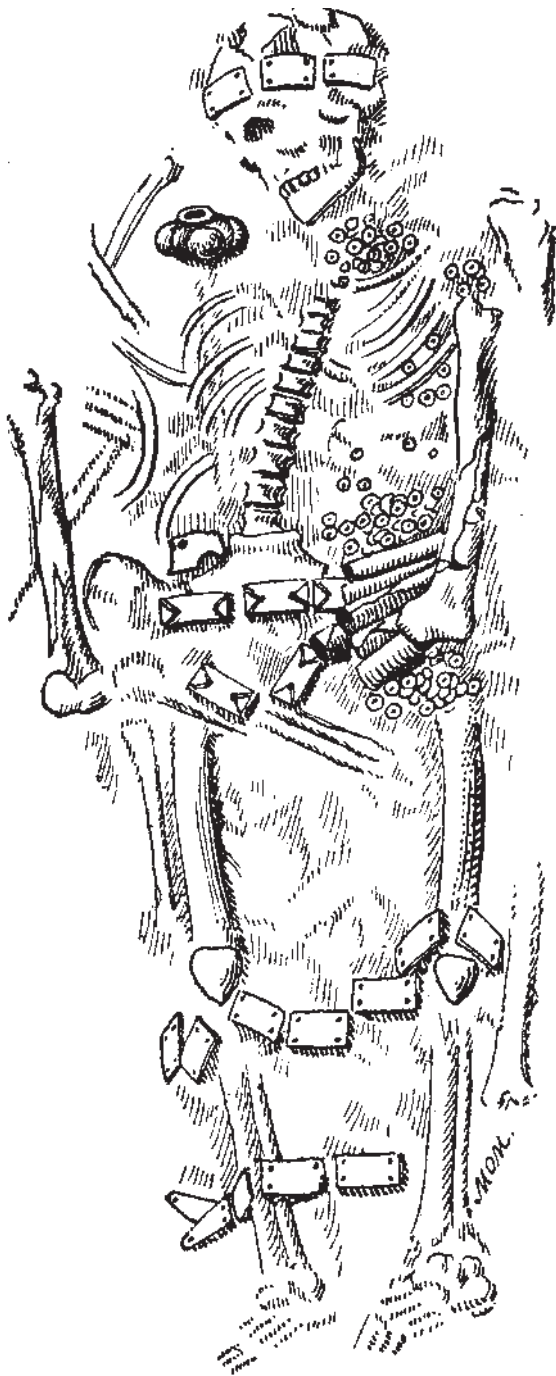

Рис. 2. Маріупольський могильник, чоловіче поховання 8 з кам'яною булавою і фрагментами музичного інструменту (за: Макаренко 1933)

на потреба, а так само — психологічне відчуття» (Макаренко 1933, с. 3).

За свідченням М. Макаренка, власне людські рештки знаходились у дуже поганому стані, деякі в руках археологів розсипались на порох. Іноді наявність людських решток визначали лише за прикрасами. На жаль, умови експедиції не давали змоги ретельно зберегти кістяки. Завдяки зусиллям М. Макаренка два кістяки з багатим оздобленням вдалося вирізати разом із землею — кожен моноліт важив 1,5—2,0 т. Їх склали у спеціально виготовлені дерев'яні

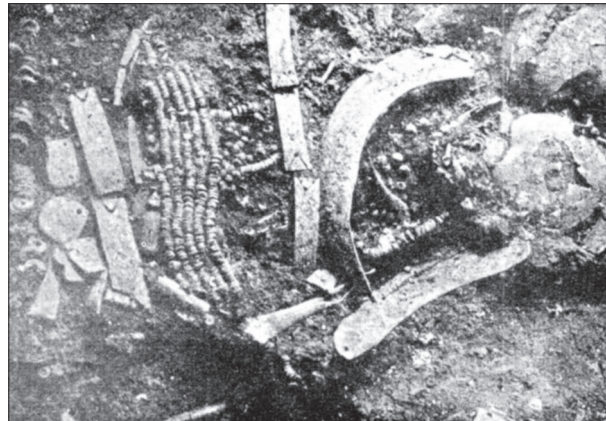

Рис. 3. Маріупольський могильник, дитяче поховання 50 (за: Макаренко 1933)

ящики і перевезли до Маріупольського музею, де з величезними труднощами підняли і через вікна встановили на другому поверсі музею (Кухарчук 2018).

Частину антропологічного матеріалу передали А. Носову, завідувачу відділом Антропології у кабінеті антропології та етнології ім. Хв. Вовка. Доля Анатолія Зіновійовича Носова (1883—1941) була не менш трагічною, ніж Миколи Омеляновича Макаренка. Народжений у Полтавський губерній, він, як і Микола Макаренко, навчався у Санкт-Петербурзі. У 1912—1916 рр. А. Носов був учнем і помічником славетного антрополога Хведора Вовка, який на той час працював хранителем етнографічного відділу Російського музею Олександра Ш. Після служби у санітарному загоні на фронтах Першої Світової війни, А. Носов 1918 р. повернувся до Києва. Тут він одразу включився в академічне життя і взяв участь у створенні Кабінету (музею) антропології ВУАН. У 1920-ті рр. знавний антрополог, еколог, етнолог, музеолог і археолог виконував обов'язки Директора Кабінету антропології та етнології ім. Хв. Вовка при ВУАН, був головним редактором щорічника «Антропологія». 1929 р. Анатолій Зіновійович був заарештований у справі «Спілки визволення України» — тоді лише на декілька місяців. Третього лютого 1933 р. Анатолія Носова заарештували вдруге, за справою «Української військової організації». Судова трійка присудила Носову п'ять років ув'язнення у виправно-трудових таборах. Після заслання дослідник жив у Ялті, працював заступником директора краєзнавчого музею (Чорна 2011).

Про подальші події розповів його родич Ю. Шевельов: «Коли почалася евакуація Криму під час німецького наступу, разом з іншими «неблагодійними» Толю з родиною навантажили на спеціальний пароплав. Свій людський вантаж цей пароплав ніколи нікуди не довів...» (Шевельов 2017, с. 69).

Під час Другої світової війни більшість антропологічного матеріалу зникла, частина залишилась у Маріупольському краєзнавчому музеї. Деякі ар-

Рис. 4. Слухачі курсів Хв. Вовка, Санкт-Петербург (Носов...)

хеологічні матеріали потрапили до Донецького та Луганського краєзнавчих музеїв і до Москви.

Значення Маріупольського некрополя в українській археології було настільки великим, що його назву використано для означення типу поховальних комплексів, поширених у пізньому мезоліті та неоліті на теренах від межиріччя Дністра і Прута до Дону. Найбільша кількість могильників розташована в басейні Дніпра, в районі Порогів.

Частина поховального інвентарю Маріупольського могильника зберігалась у Маріупольському краєзнавчому музеї. В експозиції перебували плашки з прикрасами, виготовленими з вепрячих ікл, пластинками, зубами тварин і перламутровим намистом (рис. 5). Окремо були виставлені згадані моноліти з похованнями.

У квітні 2022 р., під час запеклих боїв за Маріуполь, краєзнавчий музей обстріляли окупаційні російські війська (рис. 6). За інформацією російського опозиційного видання «Собеседник», «...із 70 тисяч експонатів основного фонду залишилось лише 10 тисяч» (Ноздряков 2023).

Дерев'яні перекриття будівлі, зведеної ще у роки Першої світової війни, згоріли, а разом із ними й експонати, серед яких були планшети з прикрасами із Маріупольського могильника і два моноліти з кістяками (рис. 7; Масюк 2022). Унікальна колекція, яка могла б слугувати об'єктом досліджень для багатьох генерацій вчених усього світу, загинула від російських окупантів.

У вересні 2022 р. в зруйнованому Маріуполі висадився грабіжницький десант під прикрит-

Рис. 5. Фрагмент експозиції Маріупольського краєзнавчого музею; фото люб'язно надав І. Цеунов

Рис. 6. Фасад Маріупольського краєзнавчого музею після пожежі, 2022 р. (<https://gwaramedia.com/yakshhoporivnyati-z-drugoyu-svitovoyu-rujnuvannya-bilshi-pracivnik-mariupolskogo-muzeyu-pro-komandu-ta-ekspوناتi-viddani-rosiyanam/>)

Рис. 7. Рештки зруйнованої вирізки з Маріупольського могильника, Маріупольський краєзнавчий музей, 15 травня 2022 р. (<https://www.facebook.com/UAceramology/photos/pb.100063553781562.-2207520000./1658259214532411/?type=3>)

тям так званого «російського історического общества». Головний мародер російської археології, директор ІА РАН Ніколай Макаров цинічно заявив: «Нам також необхідно врятувати тяжко поранений Маріупольський музей. Сьогодні пройдуть консультації із заступником голови Уряду Донецької Народної Республіки, з Міністерством культури, з мером Маріуполя. Вже є ухвала Уряду Росії, пов'язана з відновленням музею. Сподіваюся, Маріупольський краєзнавчий музей розвиватиметься й надалі» (переклад мій; Делегация...).

Так зване російське історическе общество було створено під орудою директора Служби зовніш-

ньої розвідки російської федерації Сергія Нарішкіна. 13 травня 2023 р. він сформулював мету своєї «діяльності»: «Після возз'єднання Новоросії з Росією експерти Товариства активно долучилися до роботи з відновлення та реекспозиції музеїв на території Донбасу. Нашими силами за підтримки Президентського Фонду культурних ініціатив було оновлено заключну частину постійної експозиції Луганського краєзнавчого музею, частково відновлено будівлю Маріупольського художнього музею, зроблено кроки з передачі запорізького музею-заповідника «Кам'яна Могила» під оруду федерального музею-заповідника «Херсонес Тавр. Розраховую, що цей досвід буде

затребуваний і в ході виконання нового доручення глави держави... Свідченням цього є участь цього музею у підготовці чудової мультимедійної виставки «Російський Азов», яка нещодавно відкрилася за підтримки Російського історичного товариства в павільйоні «Росія — моя історія» Москві» (Нарышкин 2023).

Висновки. 1930 року на місці будівництва заводу «Азовсталь» було виявлено і розкопано Маріупольський неолітичний могильник. Керівником розкопок став відомий археолог Микола Макаренко. Виключно багатий і різноманітний за матеріалом і технікою поховальний інвентар, так само як і антропологічний матеріал, був переданий до Маріупольського краєзнавчого музею. Під час Другої світової війни більшість антропологічного матеріалу загинула. У березні 2022 р. розпочалась російська окупація Маріуполя. Краєзнавчий музей згорів вщент, а разом із ним загинули експонати Маріупольського могильника.

Трагедія Маріупольського могильника є трагедією української археологічної науки: одна з найвизначніших пам'яток первісної археології України, досконало розкопана та перфектно опублікована, була двічі знищена окупантами — фашистськими та рашистськими.

Подяка. Автор висловлює свою вдячність за допомогу у написанні статті, дружні поради і консультації В. Отрощенко, Л. Залізняку, О. Кротовій, О. Яневичу, Ю. Полідовичу, та надані фотоматеріали І. Цеунову.

ЛІТЕРАТУРА

- Горська, Н. О. 2022. *Рідкісні видання мистецтвознавчих праць Миколи Омеляновича Макаренка у фонді Національної історичної бібліотеки України (на відзначення 145-річного ювілею видатного вченого)*. (online). Режим доступу: <https://nibu.kyiv.ua/news/296/> (Дата звернення 25.04.2023).
- Кухарчук, Ю. 2018. Внесок Миколи Макаренка в археологічну науку. *Православ'я в Україні. Збірник за матеріалами VII Міжнародної наукової конференції, присвяченої 25-літтю відновлення Київської православної богословської академії*. Київ, с. 366-381.
- Макаренко, М. 1933. *Маріупольський могильник*. Київ: ВУАК.
- Масюк, М. 2022. «Якщо порівняти з Другою світовою, руйнування більші». Працівник музею в Маріуполі про команду та експонати, віддані росіянам (online). Режим доступу: <https://gwaramedia.com/yakshho-porivnyati-z-drugoyu-svitovoyu-rujnuvannya-bilshi-pracivnik-mariupolskogo-muzeju-pro-komandu-ta-ekspوناتi-viddani-rosiyanam/> (Дата звернення 24.04.2023).
- Михайлова, Н. Р. 2019. Дитячі поховання Маріупольського типу: питання інтерпретації. В: Чабай, В. П. (ред.). *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи*. Київ: ІА НАН України. с. 171-181.
- Михайлова, Н. Р. 2020. Особливі діти. Персональний орнамент у дитячих похованнях Маріупольського типу. *Археологія і давня історія України*, 4 (37), с. 163-171.
- Німенко, Н. А. 2008. Історія однієї книги (до 75-річчя виходу монографії М. О. Макаренка «Маріупольський могильник»). *Сумська старовина*, XXV, с. 37-46.
- Новости... 2022. Новости и события Российского исторического общества. Делегация Российского исторического

общества посетила Мариуполь и Бердянск (online). Режим доступа: <https://historyrussia.org/sobytiya/delegatsiya-rossijskogo-istoricheskogo-obshchestva-posetila-mariupol-i-berdyansk.html?fbclid=IwAR1w5DksReWtYQuvMNw-kB6dBWtG0GvDyvrQO34FwLKTNRqCJhPrLMgnYQg> (Дата звернення 1.06.2023).

Новости... 2023. Новости и события Российского исторического общества. Сергей Нарышкин: Необходимо последовательно отстаивать историческую правду Новороссии (online). Режим доступа: <https://historyrussia.org/sobytiya/sergej-naryshkin-neobkhodimo-posledovatelno-otstaiivat-istoricheskuyu-pravdu-novorossii.html> (Дата звернення 1.06.2023).

Ноздряков, Д. 2023. Спецоперация по демузефикации. *Собеседник*, 16, с. 7.

Носов... Носов Анатолий Зиновийович. Матеріал з Вікіпедії — Вільної енциклопедії. https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B2_%D0%90%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%BB%D1%96%D0%B9_%D0%97%D1%96%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87 (Дата звернення 1.06.2023).

Рудяченко, О. 2023. Микола Макаренко. Не жити лагідно із янголами та чортами (online). Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3662891-mikola-makarenko-ne-ziti-lagidno-iz-angolami-ta-cortami.html> (Дата звернення 2.05.2023).

Синяк, І. 2020. Поселення Кальміуської паланки в генезі сучасних населених пунктів. В: Репан, О. (ред.). *Нариси з історії освоєння Південної України XV—XVIII ст.* Київ: К.І.С., с. 227-255.

Столяр, А. Д. 1955. Маріупольський могильник як історичний джерело (опит історико-культурного аналізу пам'ятника). *Советская археология*, 23, с. 16-37.

Чорна, Л. О. 2011. Із когорти повернених імен репресованих українських науковців: Анатолий Зиновийович Носов. *Гуржівські історичні читання*, 4, с. 115-117.

Шевельов, Ю. 2017. *Я — мене — мені... (і довкруги): Спогади*. 1: В Україні. Харків: О. Савчук.

Kotova, N. 2010. Burial clothing in Neolithic cemeteries of the Ukrainian steppe. *Documenta Praehistorica*, XXXVII, p. 167-177.

Mykhailova, N. 2020. Personal ornaments of the children in the Mariupol type cemeteries. In: Margarit, M., Boroneant, A. (eds.). *Beauty and the Eye of the Beholder. Personal ornaments across the millennia*. Targoviste: Cetatea de Scaun, p. 389-400.

Pequart, M., Pequart, S. J., Boule, M., Vallois, H. 1937. *Tevic, station-necropole du Mesolithique du Morbihan*. Archives de L'Institute de Paleontologie Humaine, XVIII. Paris.

Pequart, M., Pequart, S. J. 1954. *Hoedic, deuxieme station-necropole du Mesolithique cotier Armoricaïn*. Anvers.

Rust, A. 1943. *Die Alt- und mittelzeitlichen Funde von Stelmoor*. Newmunster: Karl Wachholtz.

Telegin, D. Ya., Potekhina, I. D., Lillie, M., Kovalukh, M. M. 2002. The chronology of the Mariupol-type cemeteries of Ukraine revisited. *Antiquity*, 76, p. 356-363.

МИХАЙЛОВА Наталія Ремівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

МУКНАЙЛОВА Nataliia R., Ph. D., Senior Researcher, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-6204-0487,
e-mail: medzie.nataliiamykhailova@gmail.com.